

Қуанышбекқызы Ж.

Евнейдің анасы / Жұмагүл Қуанышбекқызы // Егемен Қазақстан. – 2004. – 21 сәуір (№100-101). – (Өнеге).

Есте жоқ, ескі заманда талай елді зар илетіп, жерін басып алып, қызын күңге, ұлын құлға айналдырған зұлым патша кезекті жорыққа шығып, сайын даланың шетіне келіп кіреді. Аңқұсы жыртылып айырылған мына өлкені де басып алу үшін самсаған сансыз әскерімен ол алға ұмтылады. Сол кезде қарсы алдынан тезек теріп жүрген жадау киімді бір әйел қарсы ұшырасады. Ол патшаны көрсе де басын имей, қасқайып тұра беріпті. Әйелдің бұл қылығына зығырданы қайнаған патшаның жендеттері оны қорқытып,

бас игізбек болады. Сол кезде әйел:

— Жоқ, мен бұған басымды иемін. Мен дүниеге өмір сыйлайтын анамын. Ал мұның айналаға қайғы-қасірет әкелуден басқа қолынан еш нәрсе келмейді. Демек менің алдымда бұл басын июі керек, — депті тайсалмастан. Осы сөзді естіген патша қанша жауыз болса да ойланып қалады. "Бұл елді біз басып ала алмайды екенбіз. Күнін әзер көріп жүрген әйелі осындай болса, одан туған ұлдары мен қыздары ойранымызды шығаратыны анық. Қой, елге қайтайық", — деп атының басын кері бұрыпты.

Бұл оқиға болды ма, болмады ма, мәселе онда емес. Осы аңыздан біз қазақ әйеліне тән қайсарлықты, даналықпен астасқан батылдықты, жауына бас имейтін тектілікті көреміз. Қазақтың қазақ болып қалыптасуы, қазақтың қазақ болып бүгінгі күнге жетуі, сөз жоқ, осындай аналарымыздың арқасы. Өжет ананың, ақылды ананың өнегесін көріп, ақ сүтін емген баланың көкжасық болуы, кеудесін жауға бастыруы мүмкін емес. Иә, халқымыздың бойындағы дарханлық та, батырлық та, шешендік те, көсемдік те ана сүтімен бойға дарып, бесік жырымен сүйекке сіңетін қасиеттер екенін ешкім де жоққа шығара алмайды.

Бұл арада тарихқа барлау жасап, ойымызды шашыратпай-ақ ұлы Абайды өмірге әкеліп, бүкіл адамзатқа ортақ данышпанның болмыс-бітімін қалыптастыруға зор үлес қосқан Зере мен Ұлжан аналарымыз екенін айтсақ та жеткілікті. Кім біледі, жүрегі жұмсақ, көкірегі зерделі, білім-білігі мол осындай аналарымыз болмаса, данышпан Абайдай ұл дүниеге келмес те еді. Келген күнде де рухани болмысы, бәлкім, осы деңгейіне жетер ме еді, жетпес пе еді? Демек, ананы барша тіршіліктің бастауы, қуаныш пен жылылық көзі, мейірімнің бесігі деп халқымыздың аялауы, қасиет тұтуы әбден орынды. Тәуба, ұрпағына ғана емес, ұлтына ұлағат болар із қалдырған мұндай аналар ел ішінде қашанда аз болмаған. Солардың бірі — қазақ ғылымының көгінде жарқыраған жарық жұлдыз Евней Бөкетовтің анасы Бәлтәй ханым десек, бұл

артық айтқандық емес. Біз жоғарыда Абайдың әжесі Зере мен анасы Ұлжанды да тек-тен-текке ауызға алып отырғанымыз жоқ. Бұл арада салыстыра айту да қиын шығар, дегенмен Абай мен Евнейдің өмірінде де біраз ұқсастықтар бар екен. Айталық, Евней де Абай атамыз тәрізді, екі анаға тең еркелеп өсіпті. Оны да әжесі бауырына басып, бар мейір-шапағатын төгіпті. Абайдың аты әу баста Ибрагим болса, кейін келе оны әжесі мен анасы еркелетіп, әрі біреу жанын жаралап алмасын деп қорғаштап, "Әй, осыған абайлап сөйлендерші" — деп аялап жүріп, Абай атанып кеткені өзімізге мәлім десек, Евней ағамызға да ата-анасы әу баста Евнғабиден деп ат қойған екен. Оны да үстінен құс ұшырмайтын әжесі еркелетіп, Евней деп атап, сол ат жұрт құлағына сіңіп кетіпті. Ұлжан мен Бәлтәй аналарымызға да ортақ бір қасиет — олардың бойындағы сабырлылық, ұстамдылық. Екеуі де балаларының үстіне төніп түспейді, көзімен айналайды, көңілімен сүйеді. Баласы көп көзіне шалына бастағанына шүкіршілік етіп, іштей қуанады. Біле білсек, бұл қазақы әдептің әдемі көрінісі.

Әрине, туа салып, тұлпар атанған ешкім жоқ. Евней ағамыздың да бірден айтулы азамат, дарынды ғалым боп қалыптаса қоймағаны ақиқат. Ұзақ жолдан, талай асудан өткені де белгілі. Бірақ мұның бәрі кейіннен. Егер дер кезінде оған оқы деп анасы ақыл қоспаса, ол кісінің де "ашылмаған аралдың" бірі болып қала беруі де әбден мүмкін еді. Басында бұлағы бар өзеннің арнасының кең болып, ұзақ ағатынын көкірек көзімен зерделеген қайран ана жүрегі-ай. Мұндай анасы бар Евней ағамыз шынында да бақытты жан екен.

Ұяда алтау тумас па,

Ұяда алтау болғанмен

Оның ішінде біреуі-ақ алғыр болмас па (Бұқар жырау) дегендей, он төрт құрсақ кетеріп, соның бесеуі ғана аман қалғанына шүкірлік еткен ананың Евнейінің тумысынан тұлпар екенін бағамдағанына қайран қаласыз.

Қазақта "Қарындағы баланың хан боларын кім білген, бесіктегі баланың бек боларын кім білген" деген сөз бар. Бұл сөз адам тағдыры тақтайдай түзу жол емес, күн ілгері болжам айту қиын деген ұғымды берсе керек. Солайы солай. Әйтсе де баланың қызылшақа кезінен-ақ оның болмыс-бітімі қандай болатынын ана көкірегінің ішкі бір түйсік арқылы қапысыз аңғаратыны да талас тудырмайтын ақиқат-ау деймін. Евнейдің анасы да үлкен ұлының кішкентай кезінен-ақ ерекше зерделі екендігін байқағаны анық. Рас, ол барша қазақ әйелі сияқты Евнейді жан тәнімен жақсы көретін әжесінің, ері Арыстанның алдына шығып, оған алабөтен көңіл бөлмепті. Бар тізгінді еріне беріп, соның аузын бағыпты. Ерінің мейірленген сәтте "Оқуда түп жоқ. Бұл баламды қанша оқыса да, шамам келгенше оқыта беремін" дейтін сөзі де оның көңіліне майдай жаққаны анық. Неге десеңіз, әкесі осылай дегенде оның бұл сөзін анасынан басқаның, тіпті өзін бауырына басып өсірген әжесінің де, айналасындағы ағайын-туғанның да жақтырмай қалатынын Евней ағамыз "Алты хат" ("Жалын" баспасы, 1996 ж.) деген кітабында былайша еске алады.

"Беу-у" деді бір күні менің тоқсанға келген әжем, өзінің көрмейтін көздерін әкеме қарай бұрып. Осы бір "беу-у" деген лепті әжемнен басқа кісіден

естігем жоқ. Ол осы "беуін" әлденеге ренжіген кезінде айтатын. "Әй, шырағым, мен сені түсінбей-ақ қойдым, орыстың кітабын кеміремін деп осы бала қатып болды ғой. Жастық шағын кітаптан басқа түк көрмей өткізетін түрі бар".

Әкесінің қанша оқытамын десе де, оның түпкі арманы өзіне келіншек әперіп, келін жұмсау қызығын көру екенін де ол айтып өтеді. Бұл кезде Евней ағамыз бар болғаны он алты жаста ғана екен. Әрине, сол кездегі адамдардың түсінік-танымы бойынша бұның еш сәкеттігі жоқ болатын. Неге десеңіз, ертерек үйленіп-жайланып, әке-шешесінің бір жағына шығу есті баланың тірлігі еді. Алайда, әкесі бұл арманына жете алмайды. Асқар таудай әкесі қайтыс болған соң, күн-көріс те қиындай түседі. Оқу деген арманды Евней де жылы жауып тастаған. Бірақ сол арман ана көкірегінің бір түкпірінде бұғып, жата беріпті. Кейін сол арманы қайтадан бас көтеріп, ұлының оқуын жалғастыруын қалайды. Қайдан, үйде шиеттей бауырлары бар, соларды кім жеткереді. Ауылда жұмыс істеп, анасының бір жағына шыққаны бәріне де тиімді емес пе. Осы ойға бекінген Евнейдің бұл шешімін күндіз-түні қолы бейнеттен бір босамайтын анасы құп көрмейді. Әрине, ұлының отбасына қарайласып, ел қатарлы еңбекке араласқанын, қолын ұзартып келін түсіргенін іштей қалап тұрса да, баласының айтқан сылтауын малданып қала бермей, тастүйін боп бекіген өз шешімін өзгертпейді. Евней ағаның жоғарыда айтып өткен кітабында анасымен сол кездегі әңгіме былайша желіс алыпты.

"Сенің енді әрі қарай оқығаның керек шығар, әкең саған қанша оқығын келсе сонша оқытам деуші еді ғой, күні жетпеді ғой марқұмның, соғыс та басталып кетті. Енді біз жеңдік... сенің оқуың керек". Евней ағамыз болса бұл жолы да оқуды кейінге қалдыра тұратынын, әуелі шаруаны жөндеп, бауырларын киіндіру қажеттігін алға тартқан көрінеді. Бірақ, анасы сонда да алған беттен қайтпапты. *"Балам, тыңда мені! — дегенде анамның бұл сөздеріне таң қалдым. Дауысы бұрынғыдай жұмсақ шықса да, шеге қаққандай нық естілді. Маған бұрын-соңды бірде-бір рет айтып көрмеген балам деген сөз де ерекше нақышпен айтылған сияқты болды. — Мен саған енді әрі әке, әрі анамын. Керек болса, бұл — менің үкімім. Біз туралы қам жемей-ақ қой..."* Маған осы сөздерді айтып отырған бұрынғы жеңге тұтып жүрген әйел емес, кәдімгі ана екенін ұқтым. Мені тоғыз ай бойы құрсағында сақтап, ақ сүтімен емізіп, асырап күткенін маған бірде-бір рет айтып көрген жоқ-ты, бірақ бұл жолы осының бәрін төтелеп айтпаса да, сөзінің нақышымен, пайымдылығымен сездірді" — дейді ол.

Бір ғажабы, әкесінің бауырында өскен Евней аға өз анасы жайлы осы кітабында көп айта бермегенімен, үлкен жүректі азаматтың ол кісіге деген сүйіспеншілігі, балалық махаббаты жол-жолдың ара-арасында жасырынып тұрғанын аңғарасың. Анасының қандай қиыншылық болса да абдырамай, босамай, дегбірсізденбей қарсы алатын ер мінезді әйел екенін ол былайша суреттейді.

"Ол көңіл айтып келген кісілерге берген әдемі, ұйқасты жауабында өзіне не болады, балалар не болады деп уайым айтпай, тек ақсақалының өсіп келе

жатқан балаларының қызығын көрмей кеткеніне гана реніш білдіріп отырды" дей келе, одан әрі сырты жылы, іші суық ағайынның бірі шиеттей балаларды аяғансып, көлгірсігенін анасының ұнатпай қалғанын, сол кезде табан астында, тіпті дауысын да өзгертпестен:

*Алла өзі билейді бар пендесін,
Өлімнің кім біледі ерте-кешін.
Алласы тіршікке жазған болса,
Үзбейді тірі жанның несібесін.
Дүниеден кеткенімен әкесі өтіп,
Ертең-ақ жігіт болар бәрі ержетіп.
Әкесінің інілері тірі болса,
Қоймайды балаларды жетім етіп.
Болашақта Алланың өзі білер,*

Кімге-кімді қоярын есіркетіп, — деп айтып салғанын келтіреді. Мұның өзінен де Бәлтәй анамыздың ешкімге сөзден дес бермейтін өр мінезді әйел екенін аңғару қиын емес. Әрине, мұндай сөз өз балаларының ел сыйлайтын азамат болып қалыптасатындығына сенімі нық адамның ғана аузынан шықса керек.

Әдетте бала жас кезінде ата-ана болмысына терең үңіле бермейді. "Ананың көңілі — балада, баланың көңілі — далада" деген ғой, бәрі солай болуға тиіс сияқты қабылдайды. Өсе келе ғана, бірте-бірте ата-анасының жан әлемін, ондағы өзгерістерді аңғара бастайды. Бұл барша бала атаулыға тән мінез. Евней ағамыз да анасының әлеміне әкесі қайтыс болған кезде ғана зер салып, оған 30 жыл отасқан ерінен айырылу оңайға соқпағаның бағамдапты. "Анамның осы бір ішкі қайғы-қасіреттерін сыртқа шығарып, білдіре қоймайтын әдетін мен көп ойлап түсінгендей болдым" дейді ол.

Қарап отырсақ, Евней ағамыздың салған беттен анасының білімінді жалғастыр деген тілегіне құлақ аса қоймауының да өзіндік себебі бар екен. Неге десеніз, жоғары мектепке түсу үшін орта білім қажет. Ал Евней ағамыз болса, оныншы сыныпты бітірмей тастап кеткен. Оның үстіне шиеттей балалы-шағалы отбасына салмақ салу да қиын. Міне, көрдіңіз бе, осының өзі де оқу мәселесін жылы жауып қоя салуға қолайлы сылтаулар емес пе! Түрлі қиындықты алға тартқанымен, Евней ағамыздың өзінің де жүрек түкпірінде оқысам деген ой сол кезде-ақ тұнып жатқандығын аңғарамыз. Бұл сөзімізді өз ойын қалай іске асыруға болатынын білмеген соң айналасындағы адамдардан сұрастыра бастауы дәлелдей түседі. Ұстазы Агрофена Федоровнаға арнайы барып жолыққан кезде көпті көрген тәжірибелі ұстаз бір кездегі шәкіртінің жан-дүниесіндегі аласапыран арпалысты дөп басады.

– Сырттай оқып, емтихан тапсырып, кәметтік аттестат алсаң, ол сенің бірінші сыннан өткенің, бірақ айтқаныңнан қайтпау керек. Сенің анаң өте асыл, өте қайратты кісі сияқты. Ол саған сенетін көрінеді. Сол үшін қандай қиындыққа болса да төзбекші. Сен мынаны ұқ. Егер анаңның сол сен туралы арманы, саған деген сенімі бекерге шықса, анаң бұдан артық, бұдан ауыр қайғы-қасірет жоқ, — депті ол. Міне, осылайша жөн-жобаны біліп алған Евней ағамыз мақсатына жетер жолды іздей бастайды. Бірақ анасы бір қора

баланы әзер бағып отырғанда оның оқимын дегенін ағайын құп көрмейді. Бүкіл әулеттің ақсақалы, сөзін жұрт жерге тастамайтын қария үйге келіп: "Мына колхозға, жетім-жесірлерге көмектесудің орнына... Сені бір жаққа оқуға барады деп жүр дейді, сол шын ба? Біздің ауылда сыртқа кетіп, онған адамды көрген де, естігем де жоқ. Алысқа барып адам боп қайтты деген бір адамды аташы, кәне, сен естісең. Біздің тұқымға кітаптан бақытты болуды, сірә да, жазбаған" — деп оған бос ойдың бәрін жиып тастап, анасына інілерін бағуға көмектесуге кеңес береді. Ол кезде әулеттің үлкені не айтса сол заң. Оның үкімінен бұра тартуға ешкімнің хақысы жоқ. Оның үстіне сол кездегі түсінік бойынша, қарияның бұл сөзі де шын жанашырлықтан туған пікір. Кім біледі, бұл сөзге өзі де әрі-сәрі боп жүрген Евней ағамыз да мойынсұнып қалар ма еді, бұл жолы да анасы араға түседі. Өмірі бетіне тура қарап сөйлемек түгілі, алдын кесіп өтпейтін қайнағасына ол: *"Ата, кешіріңіз, мен енді осы үйдің үлкені болдым ғой. Шынын айтайын, мұның оқуға барам деп жүргеніне мен кінәлімін. Оқығаны жән... Заман өзгереді ғой... Мына ауылдағы өзіңізге тұстас Мұхамеджанның он баласы әскерге кетіп еді, біреуі-ақ қайтып келді, оның өзі жарымжан. Сол бала қайтып келгенде той жасап отырып Мұхамеджанның "Құдайға шүкір, он бала болғанда көпсінбеп едім, біреуі ғана қайтып келді, азсынып отырғам жоқ. Ана тоғызы өмірін босқа өткізген жоқ. Отан үшін өткізді"* — дегені есіңізде ме деген ол одан әрі Евнейдің бағын байламауды, қарияға батасын беруді сұрайды. Ақылы мен намысы болса қайда жүрсе де ауылын, елін ұмытпайтынын айтады. Сол сәтті Евней ағамыздың өзі былайша суреттейді: *"Анамның бұл сөзі ақсақалға өмірі меңіреу боп өткен кісінің кенеттен сөйлеп кеткеніндей болды-ау деймін"* — дей келіп, келінінің бұл мінезіне таңданған ақсақалға анасының бұлтартпас дәлелдермен өз ойын жеткізгенін айтады. *"...Анамның сол жолы айтқан сөздерінің ұзын ырғасын айтып отырмын. Ол кісінің көркем теңеулер тауып, терең тебіреніспен айтқаны сондай әдемі еді. Мен профессор болсам да, сондағы хат танымайтын әйелдің айтқанын кайталап бере алар емеспін"*, — деп анасының бойындағы ішкі қуатқа өзі де таңданады. Расында да мұның бәрі қазір айтуға ғана оңай. Отбасы, ошақ қасынан ұзамай, шиеттей баланың бар тауқыметін бір өзі атқарып, қолы көсеу, шашы сыпырғы болып жүрген ауыл әйелінің баласын қарайып қасымда жүрсе, бір жағыма шықса болды дейтін сол кездегі таным-түсініктен әлдеқайда жоғары ойлағаны, әлдебіреу құсап құр бекерге бажаңдамай, орнықты ойымен қайнағасын да уәжге жығуы, сөйтіп, қолда өскен құлынының күні ертең ауыздығымен алысқан жүйрікке айналуына жол ашуы расында да таңданарлық жәйт емес пе!

Осылайша анасының арқасында сірескен сенді бұзып, жолға шыққан Евней ағамыздың сенімді ақтап, білім алып, одан әрі ғылымның қиясына талмай өрмелеп табандылық танытуы бір есептен заңды да еді. Өйткені, бұл ана сүтінен, ана тәлімінен жұғысты болған асыл қасиет демекпіз. Енді бір айта кететін нәрсе, Евнейге анасынан келетін хаттарда ауылдағы өз тұрмыстары жұмақтай, төрт құбыласы теңдей етіп сипатталатын болса керек. Әрине, мұның өзі де баласы алаңсыз білім алсын, жоқ-жітікке аландамасын деген

ана қамқорлығы еді.

Бала бойында ата-анадан ауысатын генетикалық қасиеттердің адам болмысының негізін құрайтыны да қазіргі ғылымда ашық айтылып жүр. Өмірден, айналасындағы адамдардан үйрене жүріп, мақсатына жеткен ғалымның өзі де анасының ерекше жан екенін жоғарыда айтып өткен кітабында аса бір жылылықпен еске алады. Әже бауырында өскен ол анасымен жеңгесіндей қалжындаса береді екен. Сол әдетімен бірде "Ұмсын, біздің әкеміз бойшаң, көрікті, мандайы кереқарыс, ақ бетіне қонқак мұрыны қонған сұлу кісі еді ғой. Ал біз әкемізге тартпаппыз. Мандайымыз қушық, мұрнымыз жалпақ, бізді бұзған сен болсаң керек", — депті. Сол кезде анасы риза кейіппен *"...Өз мінезінді саралап, өзіңді-өзің сынап көрші. Мүмкін менен де бір жақсылық ауған шығар. Сол жақсылықты мүмкін қазір таба алмасың, бірақ мен өлген соң тауып аларсың"*, деп мәз бола күлген көрінеді. Ғалым мұның өзін де жайдан-жай айтып отырған жоқ. Өз бойында анасынан жұғысты болған қасиеттер тек сырт кейпінде ғана емес, адами болмысына да молынан сіңгендігін білгендіктен де айтып отыр. Расында да, табандылығы, алған беттен қайтпайтын өжеттігі ғана емес, поэзияға іңкәрлігі де анасынан ауысқан қасиет екендігі талас тудырмайды. Бұл сөзді біз Бәлтәй Байжанқызымен аралас-құралас болған, көзін көрген адамдардың әңгімесіне сүйеніп айтып отырмыз. Бәлтәй анамыз тек Евней ағамызға ғана емес, балаларының бәрінің де білім алып, өз қатарының алды болып өсуіне қолынан келгенше бар мүмкіндікті тудырыпты. Бұл сөзімізге бауырынан өрген балаларының бәрінің де жоғары оқу орнын бітіріп, жауапты қызмет атқарғаны, ел алдында беделді азамат болғандары толық дәлел бола алады. Әрине, бес баланы оқыту, басқасын айтпағанда, оларға киім-кешек, тамақ тауып беру оңай емес. Бұл қиындық та Бәлтәй анамызды жасыта алмапты. Қиындық та қайрақтас сияқты. Сол қайраққа жасықты жанысаң кетіледі, асылды жанысаң жетіледі. Бәлтәй апамыз да қиындық көрген сайын ширапты. Сүлеймен пайғамбардың қолындағы алтын жүзіктің бетінде "Бұл да өтеді" деген жазу болыпты дейді бір аңызда. Сүлеймен жаны жабырқаған сәттерде сол жазуды оқып, сабасына түседі екен. Сол сияқты Бәлтәй анамыз да қиналған сәттерде күні ертең балаларының өсіп, азамат болатынын ойлап, жұбаныш тапқан сияқты. Шындығында да оның жоғарыда келтірген бір шумақ өлеңінде "Алланың өзі білер келешекте кімді-кімге қоярын есіркетіп" деп айтқанын еске алсақ, апамыздың үмітті талшық етіп, ертеңіне сенім артқанын байқаймыз. Сол сенімі күш берген болар, түні бойы көз ілмей киім-кешек тігіп, сол киімдерді базарға апарып сатып, балаларының үсті-басын бүтіндеумен қатар, қолдағы малдың сүтінен май, қаймақ айырып, құрт-ірімшік жасап, онысын азық-түлікке айырбастап, оқудағы Евнейді де, басқа балаларын да тарықтырмай отырған көрінеді. Бала-шағасының босбелдеу, жалқау болып өспеуі үшін оларды жастайынан өзіне қолқанат етіп жұмсап, өмірге икемдеп отырыпты. Бұл арада Евней ағамыз оқуға кеткенде анасына қаршадай Қамзабайдың жәрдемдесе жүріп, 14-15 жасқа келген кезінде-ақ тері илеп, малақай тігуге машықтанғанын айтсақ, бұл тірліктен өзге балалары да сырт қалмай, бәрі де осы өнерді үйреніп, аналарының қолын ұзартыпты. Бәлтәй анамыздың

ісмерлігі де жұрт айта жүргендей екен. Ауылдағы абысын-ажынға түрлі үлгіге салып киім тігіп беруі өз алдына, тіпті оқуға, алыс қалаға Евней ағамыз да анасы әртүрлі мата қиындыларынан тігіп берген күпәйкемен аттаныпты. Сол балаларының кейіннен алды академик, қалғандары да ел сыйлаған азамат болып қалыптасуы аналарының әке орнын жоқтатпай, шыбын жанын шүберекке түйіп жүріп тәрбиелеуінің арқасы.

Ағайынның айтуына қарағанда, қаншалық шаршап-шалдығып жүрсе де, Бәлтәй анамыз сыртқа кейісті қабақ көрсетпейді екен. Мұнысы менің қабағымдағы кірбінді көріп, балаларымның сағы сынбасын деген ойдан туғанына шүбә жоқ. Ең ғажабы, өзі хат танымаса да ол өр баласының кітап оқып, көркем әдебиетке үйір болып өсуіне де зор маңыз беріп отырыпты. Бұл жөнінде Солтүстік Қазақстан облысында тұратын Қабдір Рашид қажы Әбішұлы былай дейді:

– Менің таң қалатыным, Бәлтәй апаның балаларының бәрі де кітаптан бас алмайтын. Көркем әдебиетті көп оқитын. Әлдеқалай шаруа жайымен жұмсағысы келгенде әлгі баласының кітаптың қызығына түсіп кеткенін көрсе, ол ізінше қайта шығып кететін немесе "Әй, кезектесіп оқындар" дейтін. Ондай кезде көзін кітаптан әзер айырған баланың бірі бұл шаруаны өзі тындыруға тиіс екенін айтқызбай ұғып, ана сөзін екі етпей жүгіріп кететін. Бәлтәй апаның өзінің де көкірек көзі ашық, алғыр адам еді. Өткен-кеткенді айтқанда нәшіне келтіре әңгімелеп, жұртты ұйытып тастайтын. Осындай зеректік, алғырлық оның бар балаларына да жұғысты болды. Шіркін, әкесі Арыстан да бір керемет адам еді ғой. Әдетте Евекең жайлы әңгіме болғанда, ағайын-туыстары оны әкесіне тартқан деп мақтан етіп жататын. Ал шеше жағынан туыс болып келетін біз Бәлтәй апамызға, нағашы жұртына тартқан деп таласып қалатынбыз. "Екі жақсы қосылса, ай мен күндей жарасар" деген ғой, Евнейдің бойында осындай жандары жайсаң ата-анасынан ауысқан талай-талай тамаша қасиеттер аз емес. Алайда, менің өз байламым, Евекең бой жағынан әкесіне, ой жағынан шешесіне тартқан. Мұны мен жайдан-жай айтып отырғам жоқ. Бәлтәй апамның ақыл-парасатына, ұстамдылығына, кеңпейілдігіне, бауырмалдығына тәнті болсам, соның бәрін Евекеңнің бойынан да көретінмін.

Бұл сөзді өзіміз жүздескен адамдардың бәрі де қуаттады. "Қарағандышахта-строй" комбинатында партия ұйымының хатшысы болған Тоқбай Қайралапов та Бәлтәй анамыздың пейілінің кең, дастарханының берекелі болғандығын әңгімелей келе "Евекеңнің бауырмал мінезі анасына тартқан", дейді.

"Үяда не көрсең, ұшқанда соны аласың" деген ғой, сол тұстағы тұрмыстың жадау, көңілдің қаяу кезінде-ақ балаларының жетімдікті сезінбей, еңселі болып өсуі үшін күнделікті өмірді мерекеге айналдырып, үлкен-кішіні маңына үйіріп, өзі де арқа-жарқа боп отыратын анасының ақжарма мінезі де Евнейге жұғысты болыпты. Ол кейіннен маңызды қызмет атқарып, жұмысбасты боп жүрген кезінде де уақыт тауып, әр мереке сайын айналасына сол әулеттен өрбіген балаларды жиып, оларды шатшадыман етерлік түрлі шаралар ұйымдастырып отырады екен. Сол кездегі Евекең бас

болып, түрлі-түсті қарындашпен бояп, әртүрлі суреттермен көркемдеп шығаратын отбасылық қабырға газеті қызықтылығымен, әркімнің мінез-кұлқын тап басып, оны жеңіл әзіл-қалжыңмен өріп беруімен жұрттың есінде айрықша қалыпты. Ол газеттің бірі бүгінде Евекеннің музейінде тұр.

Өзімізбен ой бөліскен адамдардың сөзін жинақтай келгенде біздің бір байқағанымыз, айналасындағы үлкен-кішіні, ағайын-туғанды, абысын-ажынды, келін-кепшікті Бәлтәй анамыздың өзі де сыйлай біліпті, өзін де сыйлата алыпты. Ол кісінің жаспен жастай, үлкенмен үлкендей үйлесім, ортақ тіл таба білгендігінен ғой, ағайынның балалары түгілі, өз ұлдарымен бірге келіп-кетіп жүрген жастар да үйленер алдында қалыңдығын алдымен Бәлтәй анамызға көрсетіп, алдынан өткереді екен. "Сол кісінің адам танитындығы ма, батасы ма, шүкір, алдынан өткен қалыңдықтарымыз кейіннен бәрімізге жарасымды жар, балаларымызға аяулы ана болды", – дейді кезінде "Қарағандыгипрошахт" ғылыми-зерттеу институтының бас инженері болып жұмыс істеген Еслам Ақбасов.

Бірін-бірі ұнатқан жастардың өзара жарастығына дәнекер болған анамыз сол келіндерге де, көрші-қоландағы қыз-келіншектерге де реті келгенде өзінің өмірлік бай тәжірибесімен бөлісіп, ақылын айтып отырады екен. Сол кездегі өрімдей жас келіншектің бірі, бүгінде зейнеткер Ғалия Әмренова: "Апаны қашан көрсең де үсті-басы мұнтаздай, тап-таза болушы еді. Өзі де өнді кісі болатын. Сол кездері балаларым жиі ауырып, көңіл-күйім болмай жүргенін байқаған ол маған "Шырағым, бала жетіге келгенше жерден таяқ жейді" деген, ертең-ақ жетіледі, бүйтіп уайымға салынсаң, шаңырағыңнан береке кетеді, жайдары, жылы қабақты бол" — деп ақыл-кеңес айтып еді, — деп есіне алса, Хабиба Жәркеева өзінің Бәлтәй анамызбен көрші тұрғанын, "жас отау екенсіңдер, кіріп-шығып, араласып тұрындар" деп ол кісінің үйге келіп, дәмге шақырғанын айтады. "Жиі араласып тұрдық. Евекен күн сайын қызметінен соң анасының қасына келіп, біраз уақыт жанында отырып қайтатын. Қандай уақыты тығыз болса да, сол әдетінен танбайтын. Сондай кездерде анасына ол өзі оқыған қызықты кітаптарын, көрген-білгенін әңгімелеп отыратын. Баласынан естіген сол қызықты әңгімелерді ертесіне шешей бізге әсерлей әңгімелеп беретін. Зердесі керемет, өресі биік еді. Хиссаларды жатқа айтқанда, аузымыз аңқиып қалатын", — десе, Солтүстік Қазақстан облысының тұрғыны Қайыржамал Ақжігіткеліні "14 құрсақ көтерген Бәлтәй апамыздың баласы тұрмай, кезінде шетіней беріпті. Өз аты Ұмсын еді жарықтықтың. Жасында еркелетіп айтқан аты ма, жұрттың бәрі оны Бәлтәй дейтін. Евней дүниеге келгенде қазақтың ескі ырымы бойынша, жеті кемпірдің тізесінің астынан өткізіп, Алладан емініп жүріп сұрап алдық деуші еді өзі. Апамның керемет бір қасиеті, жоқшылыққа мойымайтын. Кедеймін деп жасымайтын. Кеудесін ешкімге имеді. Сол кезеңнің өзінде де сыртынан қараған жан дәулеті асып-тасып жатқан біреу шығар деп ойлайтын. Ол кезде дін жолын ұстанатын адамдар сирек еді ғой. "Балаң шетінеді, қайынағаң озды дүниеден. Құлқуалланы үйреніп ал, әруақ риза болады, сауабын аласың" деп маған да айтып отыратын. Өзге де абысын-ажынның құлағына құйып отыратын. Ол "құс қанатымен ұшады, құйрығымен қонады"

деген сөзді жиі айтатын. Ағайын-туғанға, көрші-көлемге мейірімді болындар дейтін. Кейіннен Евнейдің атағы дүрілдеп шыққанда да кеудесіне нан пісіп, кергіген жоқ. Астамшылыққа салынбады. Құдайға құлшылық етіп, шүкіршілік айтудан жазбады. Сол табиғи қалпында, жаны жаз қалпында дүниеден өтті. Енесін де алақанына салып, аялап бақты. Ауылға барғанда әр үйге кіріп, балаларын ондағы үлкен кісілерге сәлем бергізетін. Міне, осындай анадан тәлім-тәрбие алған бала қайдан жаман болсын. Ол кісіден өзім де көп тәлім алдым. Осы күні айналадағы келіндеріме "Бір-екі бала туып, қазақтың көсегесін қалай көгертесіндер. Заман қиын демеңдер, заман қиын емес, ниет өзгерді. Әйтпесе Бәлтәй апам көрген қиындық аз ба, сонша баланы аузына тістеп, арқасына көтеріп жүріп, бейнетті белшесінен кешті. Бейнет түбі зейнет деген, ақырында балаларының бәрін жеткерді. Жан аяғаннан не ұтасындар, сол апаларың сияқты мықты-мықты ұл-қыз тәрбиелендер деп ұдайы айтып отырамын", —деп бір толғанып кетті дейсін.

Егер зер салған болсаңыз, осы әңгімеде Бәлтәй анамыздың еңсесін биік ұстағаны айтылады. Мұның өзі де анамыздың бойындағы қазақы тектілікті айғақтап тұрған қасиеттер емес пе. Иә, Шығыс ғұламаларының бірі Омар Хайям айтқандай, жұлым-жұлымы шыққан ескі киіммен тұрып-ақ патша көңілінді ешкімге бермеу кез келгеннің қолынан келетін тірлік емес.

Бір үйде тұрып, оның тәлім-тәрбиесін көрген адамнан артық оны жете білетін кім бар. Ендігі сөз кезегін Бәлтәй ананың өз келіні Бикен Бөкетовға (Қамзабайдың әйелі) берелік.

— Ол кісі қартайған шағында да бос отыру дегенді білмейтін. Ісмерлікпен айналысып, балаларға киім-кешек тігетін. Өзі діндар адам еді. Бес уақыт намазын қаза жібермейтін. Мешітке жиі барып, қайыр-садақа беріп, бала-шағасының, ел-жұртының амандығын тілеп қайтатын. Бір-бірімізді қас-қабағымыздан-ақ түсінуші едік. Ұсақ-түйекке араласып мазаны алмайтын. Алғаш келін болып түскенімде келімді-кетімді кісілер көп болып, шаршаңқырап жүрген кезім еді. Соны байқаған анамыз: "Келген адам алдымен сенің қабағыңды аңдайды. Соны ұмытпа", деп бар ойын бір-ақ ауыз сөзге сыйғызып айтқаны әлі күнге есімде. Сол сөзді өмір бойы ұстап қалдым. Аса салмақты адам еді, немерелерін де бей-берекет шөпілдетіп сүйе қоймайтын. Ақырын ғана бауырына қысатын. Немерелерінің біразының атын да өзі қойды. Евней ағаның тұңғыш қызын Ақсұлу деп атады. Сонда аға: "Бәлтәй, мынадай әдемі ат қойғаның қандай жақсы болды" деп қуанғаны да күні бүгінгідей көз алдымда тұр, — дейді ол.

Жақсының жаманнан айырмасы да сол ғой. Бәлтәй анамыз айналасына жан жылуын таратып, алысты жақын, бөтенді бауыр етіп, үйіне келген кісіні қабағы жадырай қарсы алып, жоқ кезінде де, балалары өсіп қатарға қосылған тұста да ағайын-туғанның көңілін аулап, қолынан келгенінше жоқ-жұтаңға көмектесіп, үлкен-кішінің ақ батасын алған кісі екенін ол туралы естелік айтушылар баса айтты. Олардың айтуынша, Евней ағамыз Алматыда тұрғанда анасына ай сайын қомақты қаржы салып тұрыпты. Сол кезде де ол бұл ақшаны қалтасына жасырмай, "Бүгін Евінжаннан ақша келді, алындар, бәрімізге жетеді" деп студент жастардың, көрші-қолаңның тартынғанына

карамай бәріне қолындағысын бөліп береді екен. Бұл байлығы асып-тасығандықтан емес, баласының көптің адамы екендігін, оның шарапаты, еңбегі жұртқа ортақ екендігін сезінуден туған жан жомарттығы десек, бұл сөзімізді ешкім теріске шығара қоймас. Қазақы салтты қатты ұстанған анамыздың қай кезде де елдегі ағайынға, оның балаларына әрі-бері атынаған адамдардан үзбей сәлем-сауқат жіберіп тұратын де әдеті бар екен. Адам мен адамның, ағайын мен ағайын арасын жалғайтын да осындай жан жылуы, көңіл жомарттығы ғой. Күні бүгінге дейін оның көзін көргендердің сағына еске алатыны, өздерінің де сондай болуға ұмтылатыны кісіліктің ешқашан ізсіз кетпейтінін көрсетеді. "Ақыл ауыс, ырыс жұғыс" деген ғой, кезінде онымен аралас-құралас болғандар парасат-пайымы кең анадан үйренген өнегесін бүгінде өзгелерге үйретіп жүр. Жақсының шарапаты деген осы. Иә, қазақ халқының бойында дархандық, қонақжайлық, жан жомарттығы сияқты қасиеттер ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, үзілмей келе жатса, ол осындай асыл аналарымыздың арқасы. Егер экватор бойымен қазақтарды орналастырса, онда жер шарын тегін аралап шығуға болар еді деп халқымыздың жан жомарттығын мақтан тұтсақ, бұл да қонақ түтілі үйге кірген жыланның басына ақ құйып шығаратын асыл аналарымыздың пейілінің кеңдігі.

Құдай адамның ниетіне береді дейді. Бұл сөздің ақиқатын Бәлтәй анамыздың өмірінен де айқын аңғаруға болады. Әдетте жұрттың біреудің ісіне риза болса ол кісіге сыртынан сүйсініп, көргенді адам екен дейтіні бар. Көкірегі ояу ана тәрбиесін алған Евней ағамыз да әр адамға жанашырлықпен қарап, кімге болса да қолынан келгенше көмектескісі келіп тұрады екен. Оны мына бір оқиғадан да айқын аңғаруға болады. Бірде ол қызметтен үйіне кештетіп келе жатса, аулада жылап отырған біреуді көреді. Қасына таянғанда оның көршінің қызы Люся Тихая екенін таниды. Сонда өзінен жөн сұраған Евкеңе әлгі қыз қатарынан алты жыл Қарағанды медицина институтына емтихан тапсырғанын, биыл да жарты балы жетпегендіктен, оқуға түсе алмағанын айтады. Ертесіне Евней ағамыз өзінің бар шаруасын жиып тастап, институтқа келіп, алты жыл бойғы архивті көтертсе, әлгі қыз шындығында да еш сабақтан құламаған. Бірақ жыл сайын конкурстан өте алмайды екен. Соны көріп өзі де ұрпақ тәрбиесімен айналысып жүрген Евкең күйіп кетеді. "Егер біз өзінің тандаған ісіне адал берілгендерді оқытпасақ, кімдерді оқытамыз?" – деп институт басшыларына шара қолдануды талап етеді. Жөн сөзге олар не десін, сөйтіп, әлгі қыз оқуға қабылданады. Бұл бір ғана мысал ғой, оның осындай сатусыз көңілден жасаған жақсылығы да қаншама десенізші. Ертерекке адамды жақсы, жаман деп несіне бөледі екенбіз, жұрттың бәрі де бірдей емес пе деп ойлайтынмын. Сөйтсем, бірдей емес екен. Кім біледі, мұның өзі де өмірдің тепе-тендігін сақтау заңдылығы шығар. Әйтпесе, мына өмірде қайыр барын, мейір барын, онымен зұлымдық пен іштарлықтың қатар жүретінін қайдан білер едік. Иә, мына өмірдің мәнді де сәнді болуы Евней сынды жаны жайсаң тұлғалардың арқасы. Мұндайда қазақ сені тапқан анаңнан айналайын деп жатушы еді ғой. Біз де Бәлтәй анамызға қазаққа осындай ұл сыйлағаны үшін мын тағзым етеміз.

Көз көргендердің бәрі де бізге Бәлтәй анамыздың жары Арыстан

атамыздың да сан қырлы, бір сырлы адам болғандығын әңгімелеген. Ол кісі домбыра тартып, ән айтыпты. Тіпті ара-тұра өз жанынан өлең шығаратын өнері де болыпты. Әрі өзі етікші екен. Оның тіккен етіктерін сол кездегі ағайынның бәрі де киген көрінеді. "Әке көрген оқ жонар" деген ғой, Арыстан атамның сол өнері кейіннен баласы Қамзабайға жұғысты болып, ол да сонау қиын кезеңде бірде малақай тігіп, бірде етікшілікпен айналысып, күрмеуге келмей жатқан қысқа жіпті жалғапты. Ата-ана өнегесі деген осы. Өнеге демекші, көз көргендердің айтуына қарағанда, Бәлтәй анамыз ерінің тірі кезінде оны құрметтеп, алдынан қия өтпей, "Әкең біледі", "Әкең не дейді", "Әкең сөйтіп отыр" деп оны ұдайы балаларына айбын етсе, кейіннен жұбайы өмірден озған кезде де әке әруағын қадірлеп, "Арыстанның баласы деген атқа лайық бол" деп әрқайсысының құлағына құйып отырады екен. Евней ағамыздың "Алты хат" деген еңбегінде әкеге деген құрметі, сағынышы шып-шып толып тұруы да кеңінен ойлап, кеңінен пішетін осындай аяулы ана тәрбиесінің әсері екендігіне дау жоқ. Ол өзінің жұмыс бабында кездесіп жататын түрлі жәйттарға ренжігендей болса, оны анасының қабағынан байқап, мұңайып калатынын де тілге тиек етіпті. Егер ойлап қарасаңыз, осы бір ауыз сөздің астарында да қаншама сыр жатыр десеңізші. Ең алдымен біз бұл жерден бірін-бірі тілсіз-ақ түсінетін ана мен бала арасындағы қарым-қатынасты аңғарамыз десек, қай кезде де, қайда барса да анасының суретін қалтасына салып жүруі, кейіннен жұмыс бөлмесіндегі үстелінің үстіне үлкейтілген суретін қойып, сол жансыз бейнемен сырласып отыруы да оның күнделікті әдетіне айналыпты. "Әй, Бәлтәй-ай, бала-шағанның қызығын көріп жүре тұруың керек еді-ау" деп ара-тұра күрсініп қоюы да жүректі шым еткізетін жәйт. Мұның бәрі туған анасына деген сағынышымен қатар, ой өресі кең, орнын ешкім толтыра алмайтын, көргені көп көшелі ананы, ойына ой, жігеріне жігер қосатын кимас жанды бағалауы деп білеміз.

Осы арада бір айта кететін жай, бұл мақаламызда Евней ағамыздың халқының алдында сіңірген еңбегіне, ғалымдық болмысына тоқталып жатпай (ол туралы жазылған еңбектер аз емес, алдағы уақытта да жазыла беретіні сөзсіз), біз оның анасының балаларына берген тәлім-тәрбиесіне, айналасына таратқан өнегесіне, адами болмысына көбірек зер салдық. Зер сала отырып, айналадағы барша нәрсенің, тіпті алтынның да сыбаға салмағы болатыны сияқты, адамның да өзіне тән өз өлшемі болатынына ден қойдық. Қазаққа Евней сынды ұлды берген ананың ақыл-парасатын, адами қасиеттерін зерделей келе, оны көңіл безбенінен өткізіп, оқушы қауымның назарына ұсынып отырмыз. Әрине, бұл мақалада әлі де айтылмаған, айтылуға тиіс жәйттердің болуы да әбден мүмкін. Себебі, бұл мақала негізінен Бәлтәй анамыздың көзін көргендердің естелігіне, Евней ағамыздың анасы жайлы там-тұмдап айтқан пікірлеріне ғана сүйеніп жазылып отыр. Адамның өмірі, салыстырмалы түрде қысқа екені рас. Бірақ адам өзінің ісімен, өнегесімен, сол тәлім-тәрбиені бойына сіңірген ұрпағымен мың жасайды екен. Бұған Бәлтәй анамыз бен Евней ағамыздың бүгінде өздері арамызда болмаса да артына із тастап өткен өмірлері толық дәлел бола алады. Демек, мұндай данагөй анасы бар, мұндай ізгі ниетті баласы бар қазақ қашанда бақытты.

Бір адам ұстазына келіп: "Құдайды жан-тәніммен сүйіп, құлшылық етсем деп едім, соның жолын айтыңызшы", деген көрінеді.

– Сен өз өміріңде бір әйелді жан-тәніңмен сүйіп көрдің бе?— дейді сонда ұстазы.

– Жоқ, мен Құдайды ғана сүйгім келеді, — дейді әлгі кісі.

– Онда сенің бұл ойыңның іске асуы неғайбыл. Құдайды сүю үшін, ең алдымен, өзіңе өмір сыйлатан анаңды, дүниеге сәби әкелетін әйелді сүюің керек. Құдай сонда ғана сенің жүрегіңе нұрын түсіреді, — деген екен ұстазы.

Әйелдің, ананың ұлылығын бұдан артық тауып айту артық. Өйткені, Құдайдан кейінгі құдірет ол — Ана.

Buketov university